

ВІДГУК
офіційного опонента доктора філософських наук, професора
Сауха Петра Юрійовича на дисертацію
Панчук Ірини Іванівни
«Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі
Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій
(1939 – початок ХХІ ст.)»»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

В сучасному релігієзнавстві увага до регіональних релігійно-церковних комплексів викликана тим, що це – стійкі засади української традиційної культури, що зумовлюють вектори розвитку не лише релігійного життя. В сучасних умовах постає завдання зробити місцеві релігійні культури джерелом для загальнонаціонального розвитку. Це можливе з тієї причини, що характерною рисою українських регіональних релігійно-церковних комплексів є наявність універсального виміру. Співвідношення універсальних християнських цінностей та регіональної специфіки в межах історичної Волині є не таким як на Галичині, чи на Київщині, чи на Полтавщині. Є свої особливості інкультурації християнства в регіоні, які зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Дати осмислення останніх – означає пояснити історичні трансформації регіонального релігійно-церковного комплексу. Вивчення долі та перспектив християнства на Волині важливе для розуміння можливостей позитивних змін в українському християнстві як цілому. Сьогодні Волинь в її історичних широких межах стала ареною протиставлення українського відкритого типу православ'я і проросійського фундаменталістичного консерватизму. Відбувається боротьба традиціоналізму та реформаторства у місцевому протестантизмі. Католицизм і протестантизм регіону стрімко українізуються. Можна сказати, що Волинь – це місцевість, де сьогодні процеси глобалізації зустрічаються з живою і неперервною релігійною традицією. Амбівалентність характерна для кожної конфесії у межах її буття на історичній Волині. І вловити не лише суперечності, а й напрямок та характер змін – означає спрогнозувати параметри розвитку релігійного життя регіону. Сьогодні історична Волинь в її широких межах є базовим регіоном для УПЦ КП не менше, ніж Київщина чи Галичина. Разом із тим, православні УПЦ МП являють собою суперечливе явище, оскільки крайній фундаменталізм та проросійськість «почаївців» співіснують з українським патріотизмом Волинської єпархії, яка має свій центр у Луцьку. Місцевий протестантизм зазнав найбільш глибоких процесів «харизматизації», але при цьому

п'ятидесятники Волині дуже швидко перейшли від етапу реформаційних змін до формування традиції та виплекали власний консерватизм, чії характерні риси суперечать уявленню про церкву як ту, що має постійно реформуватися. Історична Волинь ще здатна нас здивувати. Саме тут в 2014 році з'явився Рівненський меморандум про необхідність єдності українського православ'я та досягнення автокефального устрою. Саме тут слід очікувати у разі визнання Константинопольським патріархатом автокефального статусу українського православ'я найбільшого числа переходів та можливого виникнення «ефекту доміно» чи «ефекту лавини» вже для всієї України. Саме тут може виникнути нове протестантське оновлення, яке поєднає національне та постмодерне так само, як сто років тому поєднало традиційне та модернізаційне. В цілому, дослідження Ірини Панчук є гостроактуальним, і має значний евристичний потенціал. Багато у чому досягнення новизни в дисертації пов'язане із тим, що дослідження виконане на межі філософії релігії та історії релігії. Слід відзначити, що як історик релігії, Ірина Панчук спирається на значну джерельну базу, в першу чергу – архівну. А як філософ релігії вона дає власну герменевтику джерел, власне тлумачення історичних фактів та процесів.

У першому розділі дисертант здійснює опис історіографії, і доходить до висновку про необхідність власної роботи ще й з опису досягнень попередників. В цілому, в українському релієзнавстві бракує робіт, присвячених аналізу характерних особливостей інституціональних трансформацій у релігійно-церковному комплексі Волинського регіону, як системної множини організаційно-структурованих церковних і релігійних інституцій у контексті суспільно-політичних змін на інституціональному й особистісному рівнях. Цей аналіз міг бути реалізований на основі широкої джерельної бази, і тому дисертантка використовує значний масив архівних матеріалів, опрацювавши велику кількість різноманітних видань та вміло оперуючи методами усної історії. Загалом методологія аналізу є детально опрацьованою, обґрунтованою та заслуговує на схвалення.

В другому розділі Ірина Панчук аналізує усі аспекти релігійної політики радянської влади на Волині, оскільки ця політика була якщо не причиною, то каталізатором для багатьох процесів, пов'язаних з частковою секуляризацією. Волинь була одним із тих регіонів, де віруючі не відступалися від власних принципів, і пристосування до нових умов було не більше розповсюдженим, ніж різні форми активного і пасивного спротиву. Цілком слушно Ірина Панчук показує, що політика радянської влади щодо релігійних організацій та віруючих була суперечливою, особливо в умовах таких регіонів, як Волинь, де на суцільну атеїзацію не можна було мати надії

навіть у найсміливіших проектах. Поєднання гонінь на релігійні організації з намаганнями їх використати, особливо у боротьбі проти інших релігійних організацій, призводило до численних хитань у релігійній політиці, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Цілком вірно Ірина Панчук виділяє боротьбу проти монастирів та ліквідацію сакральних місць як намагання досягти хоча б видимої секуляризації. Відповідно головним аспектом боротьби проти релігії дисертантка вважає творення образу «іншого» як ворожої сили, яка несе загрозу життю та здоров'ю, спокою та миру. Не досягли своєї мети зусилля пропаганди щодо нав'язування думки про «іншість» православного духовенства і чернецтва. Але успішною виявилася така кампанія проти п'ятидесятництва, ірраціональні чутки про яких ширилися, прикрашаючи штампи пропагандистської кампанії. Оскільки на Волині є значним число п'ятидесятників, то при ознайомленні з життям громад розвінчування неадекватності пропагандистських образів часто ставало елементом шляху навернення до релігійності саме в неопротестантській формі, про що Ірина Панчук збрала численні свідчення. Дуалізм радянського світогляду, який робив із п'ятидесятника радикально «іншого» міг обернутися дуалізмом релігійного п'ятидесятницького світогляду, в якому все радянське було теж радикально «іншим» та ворожим. Аналогічно, гоніння на ченців Почаївської лаври та інших монастирів привели до поширення серед них радикально-есхатологічних форм. В світогляді монахів заміном антирадянських настроїв виступило повне відкидання світської культури, разом із усіма її атрибутами та творення власної субкультури. У межах атеїстичної пропаганди нав'язувався образ навернення від релігії до повноцінного соціального життя, в якому людина задовольняє головні свої потреби, в тому числі – у спілкуванні з однодумцями, соціальній солідарності тощо. Радянська дійсність наділяється рисами, які традиційно приписувалися церковним спільнотам. Паралельними йшли процеси втрати привабливості ідеалами далекого щасливого майбутнього. Засобом, що стимулював світоглядний вибір стає свідчення про негативні наслідки протилежного світогляду. Відповідно, п'ятидесятники та православні монахи малюють картини скорого кінця світу з численними випробуваннями перед завершенням історії. Атеїстична пропаганда у відповідь гіперболізує соціальні наслідки вибору на користь релігії, змальовуючи усіх віруючих як маргінальних людей минулого. Для того, щоб життя віруючих відповідало змальованому образу маргінального віруючого, ведеться планова робота по утрудненню соціалізації віруючих та їх дітей. Звичайно, що за межами впливу п'ятидесятників, баптистів-ініціативників, прихильників світогляду православного чернецтва, були поширені уявлення

про можливість синтезу релігійного та світського. А саме, дотримання релігійних обрядів та ведення світського по суті способу життя осмислювалися як два аспекти життя як виконання усіх приписів традиції. Наявність двох протилежних традицій призводить до синтезів, які особливо помітні в обряді похорону. Саме такі практичні компроміси стали для більшості світоглядним вибором, цілком прийнятним в умовах радянської дійсності. Склалося нове практичне двовір'я, у межах якого людина обов'язково виконувала і релігійні, і світські ритуали. Характерною рисою для волинського менталітету стало те, що навіть комуністи практично усі хрестили власних дітей, боячись стати соціальними маргіналами через насмішки соціуму. Неможливість бути практичним атеїстом цілком і повністю показує життєвість традиції, те, що вона була не пережитком, а реальною соціальною силою, з якою були змушені рахуватися, особливо – у сільській місцевості.

Третій розділ, що аналізує інституційні зміни в релігійних організаціях під час панування тоталітаризму, показує різні шляхи того, як церкви ставали більш народними у певних аспектах. Так, православ'я помітно ритуалізується, втрачаючи гостроту внутрішніх світоглядних протистоянь української та російської орієнтацій. Протестантизм на Волині зазнавав різноспрямованих змін. У той час як діяльність пасторів все більше централізувалася та контролювалася, життя рядових віруючих формувало стилі солідарного життя, при якому спільнотне було важливішим за індивідуальне. Таким чином, протестантизм радянському колективізму ефективно протиставив власний колективізм, який активно проявився як у діяльності зареєстрованих громад, так і релігійного підпілля. Ірина Панчук зокрема вірно відмічає, що діяльність баптистів-ініціативників на Волині потенційно була новим реформаційним рухом, який був пов'язаний із захистом гідності особистості, хоч християнство у них не стало більш персоналістичним. Навпаки, їх спільноти були ще більш просякнуті духом колективізму, ніж звичайні протестантські спільноти. Католицизм за умов значного переселення польського населення, нестачі священиків, реформ Другого Ватиканського собору набув рис «народної релігії», що стало новим етапом для його розвитку та уможливило його трансформації у період незалежності до набуття більш універсальної ідентичності та виходу за межі польської орієнтації. Але в часи СРСР, це був саме польський народний католицизм, чия життєдіяльність підтримувалася невеликою кількістю священиків та свідомим прошарком мирян. Це був приклад, як невелика нерелігійна субкультура може виживати в СРСР, не будучи есхатологічно налаштованою.

Четвертий розділ стосується трансформацій Волинського релігійно-церковного комплексу у часи сьогодення. Дисертантка акцентує, що суперечливі глобальні та локальні процеси тут сприяють як релігійному відродженню, так і постмодерній секуляризації. Основним викликом для церков стає не атеїстичний світогляд модерного типу, а постмодерний релятивізм. Головним «іншим», чия діяльність є ворожою, вже є не держава, а інші релігійні організації. Протистояння спостерігається за лініями відчуження і проходить між православними і протестантами, між православними української та проросійської орієнтацій. Догматична і культова близькість не сприяє інституційному зближенню, а, навпаки, викликає ще більше відчуження. Сьогодні, маючи значний потенціал толерантності, волинські християни могли б ефективно співпрацювати практично в усіх сферах соціальної діяльності церков. На жаль, сили церковників спрямовані поки що на взаємне поборювання. Окремі науковці ще не зрозуміли, що можливий Томос про автокефалію українського православ'я може мати таке ж доленосне значення, як демократизація у часи перебудови та досягнення Україною незалежності. Позитивний досвід співпраці з протестантами і католиками саме українськоорієнтованих православних, особливо із УПЦ КП, дозволяє мати надії на широкий консенсус із певними ментальними та соціальними наслідками, позитивними для українського національного розвитку. Вже сьогодні волинські патріотично налаштовані віруючі різних церков спільно і без поборювань працюють для допомоги постраждалим на Сході України та для підтримки української армії.

П'ятий розділ доводить, що у сучасних умовах відбувається зменшення розриву між ідентичністю священнослужителя і мирянина. В цьому контексті приверну увагу на такий факт. У своїх щоденниках Йоан Кронштадський пише, що досконале знання латини і грецької за десятиліття служби на парафії не разу йому не знадобилося. Про такий же розрив психологічно достовірно пише Антон Чехов у своєму великому оповіданні «В степу», де європейськи освічений священник, що прослужив серед простого народу все життя зізнається, що все життя відчував себе чужим. За часів СРСР і у 1990-ті підготовка священнослужителів вже не була такою, що вони були як інопланетні жителі для народних мас. І церковний актив старався знати основи релігійних теорій та практик, особливо у 1990-ті. Тому сьогодні відбувається зміна типу лідерства священнослужителів у громадах. Із требовиконавців саме життя примушує їх ставати харизматичними лідерами своїх спільнот. Якщо цього не стається, то вони ризикують залишитися без пастви. В цілому, на Волині відповідні процеси зміни типу лідерства

відбуваються виважено і розмірено, через те, що багато у чому священнослужитель є носієм архетипу батьківства чи старшого братерства для рядових мирян, а відносини у релігійній спільноті у цілому уподібнюються до родинних.

Хоча дисертаційне дослідження носить концептуальний і системний характер та відрізняється високим ступенем новизни, дозволимо собі висловити деякі побажання, спрямовані на подальше осмислення даної проблематики при здійсненні подальших досліджень.

1. По-перше, важко погодитися із категоричним твердженням дисертантки: «Волинський регіон – це територія прикордоння між Україною та Європою. Як і в минулому, так і нині цей факт, безумовно, впливає на тенденції розвитку релігійно-церковної сфери регіону» (с. 52). Це положення зустрічається в авторефераті (с. 10). Аналогічні думки розвиваються на с. 63. На нашу думку – це некоректно. Волинь є частиною України, а Україна – це частина Східної Європи. Інша справа говорити про те, що певні частини України є дещо ближчими до європейського способу життя, але в цілому усі вони – частина Європи, а не прикордоння між Європою та не-Європою. Тим більше у ролі не-Європи не може бути позначеною Україна. Між іншим, усі особливості розвитку та суперечності сучасного стану релігійної Волині, описані в дисертації, підтверджують думку про Волинь як східно-європейський регіон.

2. По-друге, автор опирається на багатий матеріал щодо процесів секуляризації на Волині. І цілком слушно наголошує на частково штучному характері секуляризації за часів радянського ладу в регіоні. При цьому пояснює це поєднанням природних процесів із насильницькою політикою. Однак, зосередивши основну увагу на насильницьких процесах, природні залишає відкритими.

3. По-третє, на наш погляд, не дивлячись на специфічність релігійних рис Волинського регіону, їх значення в дисертаційному дослідженні в загальній релігійній палітрі України дещо перебільшене. Визначивши те, що «Волинський регіон має іманентну лише йому конфесійно-інституційну специфіку», слід було б довести цю тезу, порівнявши її, наприклад, з галицьким чи закарпатським регіонами.

4. По-четверте, в тексті дисертаційного дослідження зустрічаються певні стилістичні недоречності, викликані схильністю дисертантки штучно оживлювати дещо «зарозумілу» мову та окремі редакторські огріхи (повтори, русизми тощо).

Але зазначені зауваження не знижують оцінки отриманих у дисертації результатів. Загалом поставлена мета досягнута. Робота відрізняється

структурною чіткістю й обґрунтованістю положень, що виносяться на захист. Дисертація є завершеною самостійною роботою дисертанта. Знайомство зі змістом дисертації, публікаціями автора та авторефератом дають підставу для загального висновку про те, що робота **Панчук Ірини Іванівни «Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок ХХІ ст.)»** є самостійним завершеним дослідженням актуальної наукової проблеми, містить наукові досягнення та відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор,
академік-секретар Відділення вищої освіти
Національної академії
педагогічних наук України**

П. Ю. Саух

Власноручний підпис _____
стверджую
Начальник загального відділу
Національної академії педагогічних
наук України _____

Саух П.Ю.
Константинов